

בשולי ביקורת הביקורת

בתגובתו (פעמים, 51, עמ' 137-140) ממשיך ידידי פרופ' יוסף יהלום להחזיק בדעתו, כי אכן ניסה ריה"ל להיכנס לארץ דרך מדבר סיני, והוא מוסיף ראיות חדשות על הראשונות. להלן הערותיי, ואני פטור מלחזור על דברים שכבר אמרתי. אפתח בכתובת השיר 'לבי מעירי': 'ולו על השיך אבו סעיד, שביקש לנסוע ואירע לו שחזור'. 'ולו' ייעודה לזהות את מחבר השיר (כאן ריה"ל) והיא חוזרת במאות כתובות ערביות. ההמשך דן בעניינו של השיר הסובב על אבו סעיד. הצעתו של יהלום להסב את האבר 'שביקש וכו'' אל התיבה 'ולו' נוגדת את התחביר הערבי המחייב הצמדת האבר אל 'ולו'; וסדר המשפט לפי תפישתו היה צריך להיות 'ולו כשביקש לנסוע ואירע לו שחזור'. [השיר] על אבו סעיד'. יוצא שכל הכתובות שבידינו קובעות שנסיון המסע וכשלונו הוא של אבו סעיד. יהלום טוען כי בסעיף ד טענתי 'שכתובת ערבית לא נוסחה אלא על-פי השיר שהיא נקבעה בראשו'. מה שאמרתי מתייחס לשיר 'אלהי משכנותיך יידותו' בלבד. מכאן לשיר 'לבי מעירי', עמוד התווך שעליו בונה יהלום את סברתו. הרי לשון מחרוזת ראשונה:

אל רם ונאור / לבות באותותיו תמהים
כי שב לאחור / צל מעלות בדבר אלהים
וישק שיחור / הרי ספרד הגבהים.

הבית השני מיוסד על האות שנתן ה' לחזקיהו. לשון הפסוק 'הנני משיב את צל המעלות אשר ירדה במעלות אחז בשמש אחרנית עשר מעלות' (ישעיה לח:ח). המשורר משתמש בצירוף זה בשינוי המשמעות של 'מעלות-מדרגות'. אחת ההוראות ל'מעלות' היא: 'חלק מחלקי עגולי הארץ' (עיין: בן-יהודה, עמ' 3177). לפי זה אומר המשורר: הבריות תמהים מאותות האלוהים, שהחזיר אחורנית בגזרתו את קו מעגל הנילוס ממצרים לספרד כדי להשקות את הרריה הגבוהים, והכוונה לחסדים שהשפיע חלפון המצרי על ריה"ל הספרדי. יהלום מוציא את הפירוש מידי פשוטו ותולה בו פירוש דחוק.

ועתה לבית שבסוף השיר. כפי שהצעתי: 'יום שוד וצרה' חוזר לעשירי בטבת המפורש בשיר. יהלום טוען כנגדי 'לא מצאנו שעשרה בטבת נתכנה אי-פעם 'יום שוד', והוא הבין 'שוד' כמשמעות 'שדידה וביזה'. אך 'שוד' יש לו גם הוראה, קדומה, של אסון בכלל (בן-יהודה, עמ' 6905): 'על שוד בת עמי' (ישעיה כב:ד). תירגם יונתן 'תָּבַר' [שבר]. בשיר המיוחס לר' אברהם בן עזרא נאמר: 'אשְׁנַע מפני שוד הזכובים (למי אנוס לעזרה, בית א) והכוונה: צרת הזכובים. אף בשירו של הלוי 'יום שוד וצרה' עניינו יום אסון וצרה. כלשון דומה פייט אברהם יצחק אפרים בסליחתו לעשירי בטבת 'אלהים הביא יום רעה ומצור (סידור תפילה, סליחות לעשרה בטבת, 'אבותי כי בטחור').

דרכו של יהלום גם פוגמת באחידות הלך הרוח של המשורר בשיר. תחילה הוא

רואה ביום כשלוך מסעו 'אות' המעורר התפעלות, ואח"כ 'יום שוד וצרה'. והרי זה תרתי דסתרי.

בסקירת השיר 'לבי מעירי' מציין יהלום ש'שעון השמש הפך לו את הבוקר לערב' ו'שהתמונה קשורה ודאי ליציאה מקאהיר, שהיתה בבוקר, ולשיבה אליה, שהיתה כנראה בערב'. בשיר אין זכר לתיבות 'בקר וערב' והן נטולות מן השיר 'נטה בי'. המסעות בימים ההם ביבשה נעשו בשיירה ובליווי מורי-דרך, מחמת סכנת לסטים בדרכים. לצאת בבוקר ולחזור בערב אינו הולם את מציאות ימי-הבינים. מי שפותח במסע אינו יכול לחזור באותו יום, משום שעליו להמתין לשיירה היוצאת לנקודת-המוצא של נסיעתו.

בתגובתו כורך יהלום שני שירים רחוקים בזמנם. את 'נטה בי אלי צען' כתב המשורר בהיותו בספינה, כפי שמלמד גופו של השיר, לפני שירד באלכסנדריה. 'לבי מעירי' נכתב, כמוכח מן הכתובות, בביקורו בקאהיר. 'נטה בי' הוא מונולוג אל הספינה, ולא אל האל או הנילו. המשורר מאניש את הספינה ושוח עמה כדבר איש אל רעהו, כדרך שעשה בשירו 'זה רוחך צד מערב' על הרוח המערבית. ריה"ל פונה אל הספינה בלשון זכר 'נטה בי', על פי 'וצי אדיר' (ישעיה לג: כא) שתירגמו יונתן: 'וברוני רבת' (= ספינה גדולה), לשון זכר 'נטה בי' על פי הערבית, הוא 'הטני' בדומה ללשונות הלוי בשירים אחרים: 'ובפרש הספינה לעבר בי כנפים' (לך נפשי, בית ג); 'תברכנה ספינות עברו בי' (הפשט הזמן, בית כג) שמשמעותן 'להעבירני, העבירוני'.

הבית השלישי, שיהלום מצטטו, והבית שלאחריו, החותמים את השיר אינם תואמים לו במשקלם, וקיים חשד שיצאו לא מעטו של ריה"ל. כיוון שהם חסרים בשני כתבי-יד, השמיטם שד"ל ב'בתולת בת יהודה' ובדיואן שלו, ובראדי הציבם בתוך סוגריים רבועים (ראה: ח' בראדי, דיואן שירי ריה"ל, ברלין תרנ"ו-תרנ"ז, עמ' 183, וכן פירושו: עמ' 136-137). במצב זה לא מן הדין לכלול בתים אלה בדיונונו.

על טענתי, כי ביקורו של ריה"ל בפסטאט היה לאונסו, אומר יהלום, ש'אין זה נראה משכנע ביותר'. כדי להשתכנע יש להביא בחשבון את נימוסי הימים ההם במזרח. לשהות במצרים מספר חודשים ולא לפקוד את הנגיד נחשבה לפגיעה חמורה מצד ריה"ל. עדות לכך: הסערה והמחלוקת שפרצו בקהילת אלכסנדריה בגלל התארחות המשורר אצל אישים ממחנה אחד של הקהילה. אבל היו שני גורמים נוספים, נכבדים במעלה: כבוד חלפון וסכנת ההפלגה בים בחורף.

חלפון בן נתנאל, הסוחר ואיש המסעות, היה שאר בשרו של המשורר, שגם תיכנן לו את מסעו עשר שנים לפני צאת המסע לפועל. בהגיע המשורר לאלכסנדריה, בכ"ד באלול 1140, הדעת מחייבת שחלפון יימנה עם מקבלי פניו; אך מסיבות שנעלמו ממנו לא יצא חלפון לאלכסנדריה כל תקופת שהותו של הלוי בעיר. ממכתבים ששיגר לו ידידו אבו נצר, תושב אלכסנדריה, בעשירי בחשוון — יותר מחודש וחצי מאז בוא המשורר לעיר — למדים, שעדיין לא התראה חלפון פנים עם ריה"ל. גויטיין ז"ל סבר, שסיבת העיכוב היתה מאסר בני אחיו יחזקאל ושתדלנותו בעניינם לפני השלטונות. כדי לא להיראות כפוי-טובה, לא היתה ברירה למשורר אלא לצאת הוא עצמו אליו. גורם לא פחות חשוב ביציאת ריה"ל לקאהיר היה מועדי ההפלגה בים. המסע בים התיכון היה כרוך בסכנה, בטביעות תכופות, ועל כן היו הנוסעים מכוונים את נסיעתם בין שבועות לסוכות, שאז הים שקט באורח יחסי. את הכתוב 'הנותן בים דרך ובמים עזים נתיבה' (ישעיה מג: טז) דרשו חכמים: הנותן בים דרך — מעצרת ועד החג;

ובמים עזים נתיבה — מן החג ועד החנוכה (בראשית רבה ו:ח). הרי שמחנוכה עד עצרת — אסורה היתה ההפלגה בים מחמת סכנה. את החנוכה עשה ריה"ל באלכסנדריה. כיוון שמחנוכה עד שבועות נבצר ממנו לרדת לים, ניצל תקופה זו לביקור בקאהיר. מסייעת לכך השערת גויטיין, שחלפון 'הפגיע בר' יהודה לוי, שלא יסע ישר מאלכסנדריה לארץ, אלא יסור מקודם אל המטרופולין המעטירה קהיר, שהיתה גם עיר מליאה חכמים' (תרביץ כד, תשט"ו, עמ' 30). אכן שלושה ימים לפני שבועות באותה שנה הלוי ממתין בספינה לרוח מערבית. תשוקתו לארץ-ישראל הניעה אותו לעשות את החג חול בספינה, בקרב נוסעים נוכרים, במקום לעשותו בין אחיו היהודים באלכסנדריה. זהירים שבנוסעים היו מכוונים את הנסיעה לחדש אב, שהוא אמצע המועד הנוח שבועות-סוכות. ר' שמואל הנגיד, שחי סמוך לתקופת ריה"ל, הפליג בנעוריו בים התיכון, ועל כך כתב בשירו:

ובחרתי לרדתן אב, למען / באב לא ישכרו גליו בחימה' (הלכושל ולנופל, בית 16)
 לפי זה לא דייק יהלום בכותבו: 'לקראת סוף החורף, כאשר הנסיעה בים נעשתה שוב אפשרית, נשתנו פני הדברים'. מאמר המדרש מיוסד על מציאות חיה. ספק גדול אם ריה"ל היה מחרף נפשו ודוחה עצת המדרש.

אשר להודעת אבו אלעלא איש אלכסנדריה לחלפון, כי 'אביו לא סידר דבר בעניין ההפלגה לא למזרח ולא למערב' מסתמך יהלום על גויטיין, שהסיק כי 'לא היה ברור אם אפשר או רצוי לנסוע לארץ אם לא'. וכן על שירמן, שנמשך אחר דעתו של גויטיין. שני החוקרים דימו שמדובר באדם אחד. ולא היא. ממסמכי הגניזה אנו יודעים, שבמסעו של הלוי היה לו מלווה דרך, שטיפל באספקת מזון למשורר בזמן המסע ואולי גם בשהותו באלכסנדריה. לקראת הפלגת המשורר מאלכסנדריה לארץ-ישראל מזרחה היה על המלווה לחזור מערבה לספרד, והמשורר נפרד ממנו בשיר נלבב (גויטיין, תרביץ, כח, תשי"ט, עמ' 345-346). טבעי אפוא, שהמשורר שהזמין לעצמו מקום בספינה למזרח הזמין גם מקום למלווהו בספינה אחרת למערב, והיה בזה מעין גמול ותודה על מסירותו ועזרתו לו. פתרון חלק לדיבור פשוט, שנתלכטו בו חוקרים. מעשה זה של הלוי גם מוסיף קו לדמותו, ביחסיו עם הבריות. לא יתואר, כי הלוי שקל אפשרות נסיעה למערב, בהיותו כבר באלכסנדריה, כי זו סותרת את האידיאולוגיה הציונית שלו, הידועה לנו משירתו, שהגשימה לעת זיקנה הלכה למעשה.

יהודה רצהבי

אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

בשולי השוליים

(א) התחביר הערבי. הצעתי אינה נוגדת כלל את התחביר הערבי, המחייב כביכול להצמיד את האבר המתאר אל האבר המתואר ללא חציצה. אף בדיואן יהודה הלוי מצויות כתובות שבהן מפריד שמו של נמען השיר בין התבה הפותחת, המתייחסת למשורר, ובין מה שאומרים עליו בהמשך. כך למשל, בכתובת הערבית על פֶּרְדָּתו של המשורר מאבו סעיד (ר' חלפון הלוי) בעת יציאתו מִפֶּסְטָט: 'וקאל פי סעיד

אלדמיאטי ענד תודיעה לה מן מצר' (ואמר על סעיד הדמיאטי בהיפרדו ממנו [ביציאתו] מפסטאט). השיר גופו מדבר כמובן ביציאת המשורר מפסטאט, ובשום אופן לא היתה כאן פְּרֵדָה של אבו סעיד ממנה. מכנה דומה חוזר בכתובות הפותחות בתבה 'לה'. כך בכותרת השיר 'איה כבוד האל ומוראו', שכתב ר' יהודה הלוי לכבוד אהרן אבן אלעמאני, מארחו האלכסנדרוני: 'ולה פי אלמדכור חין כאן באלסכנדריה' (ולו על הנזכר כאשר היה באלכסנדריה). היעלה על הדעת שהכותרת מציינת שהשיר נכתב כאשר הנזכר, אהרן אבן אלעמאני, הדיין המפורסם של אלכסנדריה, היה בעיר? האם זה מה שרצהבי יבקש לטעון על-פי התחביר הערבי? מן הכתובות המקוצרות, אשר ראשן חסר את תבת ההתייחסות אל המשורר (ולה, וקאל) אין ללמוד כמובן דבר. לכל העניין השווה: H. Reckendorf, *Arabische Syntax*, Heidelberg 1921, p. 273 ('Die richtige Beziehung des Personalpron. ergibt sich nicht immer ohne weiteres, so dass, formal betrachtet, zunächst eine "Zweideutigkeit" entsteht [...]').

(ב) לעניין המעלות, רצהבי מודה, שהמשורר משתמש בתמונה של חזרת צל המעלות כסיפור חזקיהו מלך יהודה, אבל לטענתו הוא משנה את המשמעות של תבת מעלות בכיוון של מעלות הארץ. אבל לפי פירוש זה קצת קשה מדוע לא סילק המשורר את התבה הקטנה 'צל' מן הציור המקורי, שכן זו מתייחסת באופן חד משמעי אל שוען השמש. וכך אמנם נתפרש השיר על-ידי כל המפרשים עד עכשיו.

(ג) לעניין יום השוד. אני מודה בקיום הציורוף 'שוד הזכובים'. ואשר ליום עשרה בטבת הוא אמנם נקרא, בצדק: יום רעה, יום מצור, אלא שעדיין לא הראה רצהבי, שהוא כונה גם יום שוד.

(ד) לעניין אחידות הלך-הרוח של השיר. רצהבי ודאי יודע, שבימי-הביניים שיר שסוגו שבח היה צריך לפתוח בהקדמה שעניינה הכללי והלך-רוחה רחוקים במכוון מעולמו של גרעין השיר — שבח המהולל. במקרה שלנו השכיל המשורר לפתוח ברצונו העז להגיע לירושלים ובאות שניתן לו משמים, שרצונו זה אכן יתגשם. בחטיבת השבח הפותחת מיד אחר-כך עם הזכרת השם הסמלי שיחור (=נילוס, המייצג את חלפון), המשורר משבח כמובן את המהולל על שהפך לו את יום החזרה היגעה מן הדרך ליום משתה.

(ה) לעניין דרכי השיירות. רצהבי צודק בהחלט כאשר הוא טוען: 'מי שפותח במסע ביום מסויים אינו יכול לחזור באותו יום משום שעליו להמתין לשיירה היוצאת לנקודת המוצא של נסיעתו'. זאת כאשר נוסע מחליט לעזוב משום מה את השיירה שלו ולחזור לנקודת המוצא. אבל לא כן כאשר השיירה היוצאת בבוקר נשדדת בצוהריים והיא, או שרידיה, נאלצים לחזור על עקבותיהם בו ביום. במקרה כזה אכן יחזור הנוסע המוכה, עם שרידי השיירה, בערב, כפי שאמנם עשה ר' יהודה הלוי.

(ו) השיר 'נטה בי אלי צוען'. גם כאן יוצא רצהבי בפירוש חדש ההולם את מטרותיו, אבל לפי הכתובת הערבית נכתב השיר בפסטאט (פי מצר), ודבר זה גם עולה מתוכנו, וכך נתפרש עד עתה. הצער שמביע המשורר לקראת סוף השיר על כי שב לו הבוקר לערב מתאים יפה לשיבה לאחור של צל המעלות אשר בשיר 'לבי מעירי לעלות לבית קודשי ועירי'. וגם השיבה הזאת עוד מחזקת את ייחוסו של סוף השיר למשוררנו. (ז) אני רואה שהנימוק הקשור במועדי ההפלגה ביים שהעליתי ב'ביקורת הביקורת' מוצא חן בעיני רצהבי. שכן הוא עושה שימוש בנימוק זה להסביר את מהלכי המשורר

במצרים. אבל אם מבקשים ללמוד מסדרי ההפלגה בים על תוכניות המשורר — כפי שרצהבי אמנם עושה — היה מתאים יותר ללמוד מעצם העובדה, שר' יהודה הלוי עשה את דרכו בים התיכון מספרד למצרים בסוף הקיץ ולא קודם לכן, שמלכתחילה לא התכוון להמשיך את מסעו ממצרים לארץ־ישראל בנתיב הימי, ואף אם ביקש אחר־כך לשנות את תוכניתו, דבר שלא נודע עליו כלל, לא היה יכול לעשות זאת.

בסוף הערה כללית. אין בדעתי להתווכח עם רצהבי על כללי הנימוס במזרח בימינו, אני גם מעריך את ידיעותיו השורשיות ואת יכולתו לגשת גישה טבעית וישירה אל הציביליזאציה של השיר בימי־הביניים. דבר אחד בכל זאת מפריע לי: הקלות שבה רצהבי נוקט פירושים חדשים ופתרונות חד פעמיים כל אימת שטקסט על פירושו המקובל עומד בדרכו, כל זאת אף כי אמור היה לטעון את כל טענותיו הטקסטואליות בבירור קודם, שהרי בתחום זה לא נתחדש מאז דבר. גם את הכלל החדש בתחביר הערבי קבע רצהבי בלא שבדק תחילה את מאות הכתובות הערביות המפיעות בדיואן יהודה הלוי. גם זה מסימניו של פולמוס מעין זה.

יוסף יהלום

האוניברסיטה העברית, ירושלים

המערכת: בזה אנו מסיימים את הויכוח בין פרופסור יוסף יהלום לפרופסור יהודה רצהבי בסוגיה זו (פרקים קודמים — ראה: פעמים. 46/7, 51).

